

Іван Ярмошик
Доктор історичних наук, професор
Завідувач кафедри спеціальних історичних дисциплін та
правознавства

Витоки історіографічних студій Волині у першій половині XIX ст.

Наукові традиції вивчення Волині як важливого історичного регіону України нараховують вже більше двох століть. Їх початок можна датувати завершенням XVIII - початком XIX століть. Це був непростий період в історії Волині, коли її населення переживало значні зміни в суспільному, економічному, культурному житті, пов'язані із поділами Речі Посполитої. Зокрема, після другого її поділу (1792 р.) Східна частина Волині разом із Київщиною та Брацлавщиною увійшли до складу Російської імперії. У травні наступного 1793 р. було створене Ізяславське намісництво на чолі з генерал-губернатором М.Кречетніковим. Територіально воно охоплювало Мінську, Брацлавську та Ізяславську губернії. До складу останньої увійшла і Східна Волинь. Російський уряд первісно планував зробити головним містом губернії міста або Ізяслав (Заслав), або Старокостянтинів.

Однак через відсутність там належних будинків, потрібних для розміщення управлінських установ, губернський уряд тимчасово зупинився у Житомирі. Визвольне повстання поляків під проводом Т. Костюшка (1794 р.) затримало становлення адміністративно-управлінських органів губернії. Невдовзі, після поразки згаданого повстання, у 1795 р. стався третій поділ Польщі і до Російської імперії увійшла й західна частина Волині. Унаслідок чого Ізяславська губернія змінила свої межі, а пізніше і назву. Іменним Указом російської імператриці Катерини II від 1 травня 1795 р на новоприєднаних землях Правобережної України планувалося утворити три губернії – Брацлавську, Волинську та Подільську [1]. Дещо пізніше, Іменним Указом імператриці від 5 липня того ж року замість трьох постановлено було створити дві губернії – Волинську та Подільську, першу із 13 повітів, другу – із 12 [2]. Пізніше тринадцятий, Радомишльський, повіт із Волинської був віднесений до Київської губернії. Центром губернії спочатку планувався Звягель, який був викуплений із приватної власності і переіменований на Новоград-Волинський. Однак у зв'язку із нестачею там приміщень для розташування адміністративних структур, губернська влада тимчасово

перебувала у Житомирі, який у 1804 р. остаточно був затверджений губернським центром .

У такий складний період починають формуватися наукові засади історико-краєзнавчого вивчення Волині, як одного з регіонів України. До цього пізнавального процесу долучилися польські, російські та українські дослідники.

Дослідження минулого Волині у першій половині XIX ст. мало ту специфіку, що його здійснювали переважно польські та російські автори. У новоутвореній Волинській губернії на найважливіші адміністративні посади були призначені російські чиновники. Для новопризначених службовців Волинь була невідомим краєм і вони не могли не зацікавитись її історією, культурою, звичаями. Свідченням цього може служити праця російського дослідника Степана Руссова «Волынские записки» [3] , який упродовж 1807 – 1809 рр обіймав посаду прокурора Волинської губернії. При написанні своєї книги С. Руссов використав тогочасну історичну літературу (з поміж інших і праці відомого польського історика монархічного табору Адама Нарушевича). З літописних джерел послуговувався «Хронікою....» М. Стрийковського, широко використав легенди, народні перекази та інші малодостовірні джерела, не вдаючись до їх критичного аналізу.

Названа книга С. Руссова написана в дусі офіційної російської історіографії, зазначу, що автор був щирим прихильником поглядів М.Карамзіна. Він вважає Волинь невід'ємною споконвічною частиною Російської імперії, яка через 12 століть (!?) нарешті знову повернулася до складу Росії. Не вдаючись до детального аналізу цієї книги, лише зазначу, що в ній є чимало дрібних і не зовсім історичних неточностей. Її вихід був негативно сприйнятий тогочасною громадськістю Житомира. Інтелігенція міста вважала, що звичаї та побут Волині описані у ній неправильно. Навіть відомий факт, що за цю книгу одного зимового вечора на С. Руссова здійснили напад і побили, а в Житомирі розповсюджувалися про нього сатиричні вірші. Відомий український історик Орест Левицький назвав цю книгу С. Руссова «чистий хлам» [4]. На сьогоднішній день згадана праця С. Руссова становить історіографічний інтерес, використовувати її як джерело для вивчення нашого краю недоцільно.

Після входження до складу Російської імперії, на Волині залишилися сильними позиції польської шляхти. Цьому сприяв той факт, що царський уряд зберіг на Правобережній Україні за польською мовою її попередній статус, у регіоні продовжували функціонувати польські освітні заклади,

засновувались нові (наприклад, Кременецька гімназія у 1805 р.), не було обмежень і в релігійному житті.

На розвитку польської історіографії того часу позначилася криза польської держави, зокрема поділи Речі Посполитої між Прусією, Австрією та Росією. Це загостило в наукових колах інтерес до минулого, спонукало до пошуку глибинних причин національної трагедії. На замовлення урядових кіл Австрії (до якої відійшли землі Галичини) та Прусії публіцисти намагалися виправдати поділи Польщі. Проти цих претензій виступили польські автори, близькі до двору короля Станіслава Августа. Почалася літературна полеміка, яка отримала назву «війна історичних пер» [5]. Поряд із проблемами загально польської історії, у працях її учасників зачіпалися й питання української історії, зокрема волинського регіону.

Наукове вивчення історичного минулого волинського регіону польськими дослідниками необхідно розглядати в контексті розвитку наукової історичної думки в Польщі. Її поступ слід поділити на ряд етапів, відповідно до методологічних прийомів та проблематики, яка була в центрі уваги дослідників. Відповідно, і у процесі історичного вивчення польськими дослідниками минулого волинського регіону та Правобережної України взагалі можна виділити такі етапи:

1. Перша половина XIX ст. – становлення традицій історичного вивчення волинського минулого польськими авторами у новоутвореній після поділів Речі Посполитої Волинській губернії. У цей час пануючим напрямком досліджень був романтизм.
2. Друга половина XIX– початок XX ст. – дальший розвиток процесу історичного вивчення Волині в умовах приналежності її до Російської імперії, становлення його нових науково-методичних засад, розвиток джерельної бази, розширення проблематики, в дусі позитивістської історіографії.
3. Міжвоєнний (1920 – 1939 рр.) період польської історіографії про Волинь в умовах існування Волинського воєводства II Речі Посполитої, для якого характерно еволюція позитивізму із елементами неоромантизму.
4. Історіографія Польської Народної республіки про минуле Волині (1945 – 1991 рр.).
5. Висвітлення проблем волинської історії на сучасному етапі розвитку історичної науки в Республіці Польща.

У середині кожного із зазначених етапів можна виділити окремі підетапи, обумовлені суспільно-політичними подіями, які відбувалися в

житті польської людності упродовж ХІХ ст. та накладали свій відбиток на трактування істориками подій як польської, так і української історії, з'являлися нові наукові підходи в історіографічному дослідницькому процесі.

У першому періоді виокремлюють час від кінця ХVІІІ ст. до Листопадового повстання 1830 – 1831 рр. Тоді багато авторів задумувалися над причинами занепаду польської держави, в історичній думці намітилося два головних напрямки: 1) монархічний, представлений працями Адама Нарушевича та його послідовниками [6]; 2) республіканський, основні положення якого викладені у працях Міхала Вельгорського і які пізніше знайшли своє продовження у дослідженнях Й.Лелевеля [7].

Переважаючим був перший монархічний напрям, представники якого ратували за посилення влади короля, критикуючи існуючі державні порядки. Так, Г.Коллонтай вважав Річ Посполиту незграбною німичною машиною, якою ніхто не може управляти, але зупинити може кожен [8]. Більшість представників цього напрямку були видними державними, громадськими діячами і в арсеналі історії шукали підтвердження своїм поглядам. Серед істориків цієї школи можна назвати Юліана-Урсина Немцевича, Тадеуша Чацького, Міхала Балінського, Кароля Сенкевича, Олександра Пшездзецького та інших.

Важливу роль у організації та розвитку польської науки на початку ХІХ ст. відіграло «Towarzystwo Przyjaciół Nauk», яке виникло у Варшаві у 1800 р. з ініціативи тогочасних польських учених. Товариство активізувало розвиток науки і літератури, своє покликання вбачало у сприянні збереження польської національної ідентичності та господарського розвитку краю. Ця наукова інституція організовувала виконання актуальних наукових досліджень з різних напрямків (економічних, природничих, літературних, історичних), проводились наукові сесії, де виголошувалися реферати про результати дослідницьких робіт, товариство формувало бібліотечні та музейні колекції.

Першим головою «Товариства...» став відомий польський історик кінця ХVІІІ – початку ХІХ ст. Ян Альбертранді (до 1808 р.), а головним його ідеологом на перших порах існування вважається відомий учений, письменник та політичний діяч Станіслав Сташиць. Після Я.Альбертранді він став другим головою Товариства і виконував ці обов'язки до 1826 р. Товариство було закрито указом Миколи І у квітні 1832 р. [9]. Все ж воно започаткувало традицію заснування подібних наукових об'єднань у інших

польських містах (Познань, Лодзь), які мали навіть ідентичні найменування. У 1935 р. товариство із такою ж назвою було засноване у Луцьку.

Історичний напрямок досліджень був одним із головних у діяльності Варшавського товариства. На сторінках його видання «Pamiętnik Warszawski» регулярно друкувалися матеріали із історії Польщі, слов'янства, у тому числі й України. У листопаді 1809 р. у «Pamiętniku...» було опубліковану спеціальну програму історичних досліджень, авторами якої були Станіслав Потоцький та Адам Пражмовський. У ній ставилося завданням дослідження польської історії та пов'язаних із нею земель від найдавніших часів до втрати державності наприкінці XVIII ст.

Дійсними членами «Товариства...» були й історики, які проживали й творили на Волині та вивчали її минуле – Т. Чацький, Г. Коллонтай, З. Доленга-Ходаківський [10], Т. Свенцький та інші. На його засіданнях зачитувалися та обговорювалися їх наукові реферати, які після того публікувалися на сторінках згаданого періодичного видання.

Проявом інтересу до минулого Волині серед польських дослідників цього першого періоду був вихід у 1829 р. в Санкт–Петербурзі книги графа Іоанна Потоцького «Древняя история Волынской губернии, служащая продолжением первобытной истории народов российских» [11], видавцем якої був, згадуваний вище, Степан Руссов. Це було російськомовне перевидання цього дослідження. Перший раз же воно з'явилося у 1805 р. французькою мовою. Автор праці – Іоанн (Ян) Осипович Потоцький (1761 – 1815) – польський мандрівник, археолог, географ і етнограф, уродженець с. Пикове Подільської губернії (нині Вінницька обл.).

Я, Потоцький загалом планував написати велику працю із загальноєвропейської історії, частину якої обіймала б історія Сарматії. Під її територією він розумів землі між Балтикою, Одером, Карпатами, Дністром, Чорним та Азовським морями, Волгою. Цей план він виклав у першій книзі своєї праці «Essai sur l'histoire universelle et recherches sur celle de la Sarmatie» (Варшава, 1789 – 1792 р) [12]. Частиною цього задуму покликана була стати праця про давню історію Волині.

Згаданий твір присвячений вивченню минулого регіону від скіфських часів і до його входження у склад Київської Русі за часів князя Володимира Святославича. Автор використав писемні свідчення античних авторів: Геродота, Страбона, Таціта, Птоломея, а також Нестора. Він згадав чимало племен дійсних та міфічних, які в давнину населяли територію України – скіфів, сарматів, неврів, андрофагів, рифеїв, гіпербореїв, зенгорів, «курносих

або плосконосих», «кособоких або чистобоких», бастардів. Останніх він поселяє на Дунаї, в Галичині та південній частині Волині і вважає, що вони там проживали до 300 р до н.е.

Більше уваги І. Потоцький приділив венедам, які оселилися на правому березі Вісли. Від частини венедів пішло плем'я вуланів або буланів, які пізніше переселилися на Волинь і, на його думку, дали назву цій місцевості. Вулани або волинці залишили береги Вісли і Вепра захопили лісову і болотисту провінцію, яка від них і отримала назву Волинія. І. Потоцький не вказує час, коли це відбулося, лише зазначає що трапалося це до нашестя готів. Тут же він згадує й інші племена, які населяли регіон. Серед них дуліби, які теж походили із венедів, і заснували місто Луцьк, Галицьку і Володимирську державу.

Праця І. Потоцького була першим монографічним дослідженням, яке спеціально присвячене історії Волині. Схематичність викладу матеріалу не дозволяє уявити ні територіальні межі, ані хронологічні рамки тих процесів, про які пише автор. Така схематичність може бути пояснена обмеженістю джерельної бази, яка була у розпорядженні тогочасних дослідників давнього минулого. Все ж праця становить історіографічну цінність як така, що містить значну інформацію про заселеність регіону та суміжних територій наприкінці I-го тис. до н.е. – I тис. н.е.

Загалом маємо підстави констатувати, що науково-історичне вивчення волинського регіону було започатковане на початку XIX ст. польськими та російським дослідниками, які заклали традиції розвитку волинського краєзнавчого руху.

Список використаних джерел та літератури:

1. Полное Собрание Законов Российской империи. – Т. XXIII. – СПб., 1830. – С. 691.
2. Полное Собрание Законов Российской империи. – Т. XXIII. – СПб., 1830. – С. 727.
3. Руссов С. Вольнские записки / Степан Руссов. – Санкт-Петербург, 1809. – 196 с.
4. Киевская старина. – 1901. – Кн. XII. – С. 98.
5. Зашкільняк Л. Формирование и развитие исторической науки в Польше / Леонид Зашкільняк. – Львов: Редакционно-издательская группа Львовского ун-та, 1986. – С. 10.

6. Smoleński W. Szkoły historyczne w Polsce / Władysław Smoleński. – Wrocław: Ossolineum, Deagostini, 2006. – S. 11.
7. Grabski A. Dzieje historiografii / Andrzej Grabski. – Poznań: wydawnictwo Poznańskie, 2006. – S. 406.
8. Smoleński W. Szkoły historyczne w Polsce / Władysław Smoleński. – Wrocław: Ossolineum, Deagostini, 2006. – S. 25.
9. Historia Polski. Słownik Encyklopedyczny. – Wrocław: wydawnictwo Europa, 2006. – S. 364.
10. Ярмошик І. Історичні праці Тадеуша Чацького в контексті польської історіографії Волині ХІХ століття / Іван Ярмошик. // Інтелігенція і влада. Громадсько-політичний науковий збірник. Серія: Історія. Випуск 14. – Одеса: Астропринт, 2008. – С. 219 – 228.; Його ж. Історико-етнографічні дослідження Волині та слов'янщини Зоріана Доленги-Ходаківського. // Інтелігенція і влада. Громадсько-політичний науковий збірник. Серія: Історія / Одеський національний політехнічний університет МОН України. – Одеса: Астропринт, 2010. – Випуск 19. – С. 232 – 242.
11. Потоцкий И. Древняя история Волынской губернии, служащая продолжением первобытной истории народов государства Российского / Иоанн Потоцкий. – Санкт-Петербург, 1829. – XII, 36 с.
12. Maślanka J. Zorian Dołęga-Chodakowski. Jego miejsce w kulturze polskiej i wpływ na polskie piśmiennictwo romantyczne. – Wrocław – Warszawa – Kraków: zakład narodowy im. Ossolińskich, PAN, 1965 – 160 s.